

yesi bunun en dikkat çekici örneğini oluşturur. Edirne Kadısı Seyrekzâde Seyyid Yûnus Efendi 1057'de (1647) Anadolu kazaskerliği pâyesi ilâvesiyle nakibü'l-eshrâf olmuş, daha sonra aynı vazifedeyken kendisine Rumeli kazaskerliği pâyesi ihсан edilmişti (Şeyhî, s. 202). Eski Sahn müderislerinden Şâmî Nûman Efendi 1649'da Kudûs pâyesi ilâvesiyle Kayseri kadısı tayin edilmişti (a.g.e., s. 270). Bostanzâde Ebûbekir Efendi 1670'te Kudûs pâyesiyle Eyüp kadısı olmuştu (a.g.e., s. 389). Ayrıca Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri gibi yüksek memuriyetlerin de birer pâye olarak verilebildiği bilinmektedir. Bunlardan meselâ Rumeli beylerbeyi pâyesini taşıyan bir kişi teşrifatta fiilen Anadolu beylerbeyliğinde bulunan kişinin üstünde görülürdü. Bu tür uygulamalarla başta ilmiye mensupları olmak üzere diğer devlet kademelerini dolduran ve yükselmeyi arzu eden pek çok memura hem maddî imkân hem itibar ve statü imkânları sağlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 7-51; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, bk. İndeks; Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzalâ*, bk. İndeks; Cevdet, *Târih*, I, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 58, 62-63, 65, 87-103; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 15-16; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, tür.yer.; a.m.f., "Osmanlı İlmiye Târikinde 'Pâye'li Tâyinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *TTK Belleten*, LXII/233 (1998), s. 41-64; Pakalın, II, 764.



FAHRİ UNAN

PÂYE

(پایه)

Mimaride kullanılan bir destek türü.

Farsça'da "iskekle, masa ayağı" mânâsına gelen pâye yerine **pilpâye** veya **fila-yağı** da denir. Bu unsur sütunlardan farklı olarak büyük çaplı ve bir hayli yüksek bir ayaktır. Tuğla yahut kesme taş örgü şeklinde yükseltelen bu taşıyıcı unsur bir sütun gövdesi gibi silindirik biçiminde inşa edilebileceği gibi kare, dikdörtgen, çokgen, yonca planlı olarak da inşa edilebilir. Pâyelerin şekil ve kalınlığı mimari mekânın ölçüleri, kullanılan inşa malzemesi ve yapının genel üslûbuna bağlı şekilde ortaya çıkar. Ancak pâye biçimsel bir tercih değil her durumda zorunlu başvurulmuş bir elemandır.

Mimarlık tarihi boyunca genişleyen iç hacim örtü unsurlarının da büyümesini gerektirdiğinden duvarlar giderek taşıyıcı işlevlerini iç desteklere bırakır. Bu sorun iç

mekânda güçlü destek arayışlarının yeni den düşünülmesi anlamına gelir. Büyüyen mimari ölçülerde üst yapıyı çadır direği ya da biraz daha büyük sütunlarla karşılamak mümkün değildir. Genişleyen duvarların sınırladığı alanda düşey derinliğin de artması kaçınılmaz olduğundan bilinen destek sorununun yeniden tasarlanması zorunluluk haline gelir.

İç mimaride belirli bir yükseklikten sonra tek parçadan oluşan sütun gövdesinin elde edilmesi güçtür. Böyle bir taşıyıcı gövde imal edilebilse de mukavemeti garanti edilemez. Fazla yüksek olmadığı halde pek çok sütunda ortaya çıkan düşey çatlaklar çemberlerle önlenmeye çalışılmıştır. O halde sütunun elverişsizliği bilinmektedir. Sütunlar üst üste konarak yükseltilebilmektedir; ancak düşey doğrultudaki çok parçalı destek sistemi iç mekânı bölerek olumsuz etkilediği gibi bu kurgu statik bakımdan da güvenilir değildir. Bağımsız taşıyıcı olarak yükseltilebildiğinden pâye düşey derinliği arttırmak isteyen mimarların karşılaştıkları sorunu çözmüştür.

Büyük bir alanı kapatan örtüyü destekleyecek pâyelerin bir hayli yüksek ve kalın tutulması gerektiğinden bu unsurun gövde kesiti de fonksiyonuna uygun olacaktır. Düz yüzeyli ve kalın pâyelerin hareketsiz, tekdüze yüzey etkisini azaltmak ve görsel sorunu çözmek üzere düşey yivler, nişler ve köşe pahlamaları yapılarak bir hareket sağlanmış, hareketli yüzey dokusuyla bu taşıyıcı unsurun mukavemeti artırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975, s. 87, 182; Adnan Turanî, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 18, 42; Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 31, 84, 188; SA, IV, 1598; Emre Erenler, "Ayak", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, I, 172-173.



SELÇUK MÜLÂYİM

PAZAR

Aslı Farsça **bâzâr** olan kelime, sözlükte "alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda toplandıkları üstü açık kamu alanı" mânâsına gelir. Anlam genişlemesiyle şehrin bir plana göre düzenlenmiş geleneksel iş bölgesini veya caddesini / sokağını yahut bunun belli meslek erbabınca işletilen dükkanlar kümesinin oluşturduğu kesimini ifade eder. Haftanın alışveriş maksadıyla toplanılması âdet olan gününe de pazar adı verilir. Arapça'sı "mal sevkedilen yer" mânâsında **sûk** (çoğulu esvâk) olup Kur'an'da

müşriklerin Hz. Peygamber'in pazarlarda dolaştığı, dolayısıyla diğer insanlardan farkının bulunmadığı yönündeki eleştirilerine değinilen iki yerde geçmektedir (el-Furkân 25/7, 20). Şehirlilerin günlük ihtiyaçlarını karşıladıkları küçük pazarlara Arapça'da **süveyka**, Farsça'da **bâzârce**, Türkçe'de **pazarlık** denir. Yılın belli dönemlerinde kurulan, özellikle uzak mesafelerden getirilen malların alınıp satıldığı büyük pazarlar için Türkçe'de Grekçe asıllı **panayır**, Arapça'da yine **sûk** kullanılır. İtalyanca'dan Türkçe'ye geçen **piyasa** kelimesi de en geniş anlamıyla pazarı ifade eder. Pazarlarda satış yapanlara **pazarcı** ve **bezirgân** (**bâzârgân**) adı verilir. Pazarın düzeninden sorumlu kişiye **pazarbaşı** denilir. İki pazar sokağının kesişmesiyle oluşan dört yol ağzına **çarşı** (Far. çâr sû [dört taraf]) ve Arapça'da **mu-rabba'** adı verilir. Tarihte özellikle takas ekonomisinde para ekonomisine geçildikten sonra pazarlar canlanmıştı. Sanayi devrimiyle birlikte pazar ve piyasa kelimeleri serbest rekabet şartlarında mal, hizmet ve iş gücü arz ve talebinin bulunduğu en geniş alanı belirtmek üzere kullanılmaya başlanmıştı.

Pazarlar günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık olabilir. Mevsimlik ve özellikle haftalık pazarlar, geçimlik bir ekonomiyle kalıcı ticaret merkezleri ağı arasında bir ara aşama olarak değerlendirilmektedir (Etr., IV, 45-46). Pazarlar merkezî pazar, perakende pazarı, semt pazarı, taşra pazarı, ziyaretgâh pazarı, ordu pazarı gibi sınıflara ayrılabilir. Çoğunlukla büyük şehirlerin eski bölgelerinde ana iş merkezini oluşturan ve her gün açılan merkezî pazarın bünyesinde perakende / toptan ticaret, finans ve zanaat kesimleri sıkı bir ilişki içindedir. Perakende pazarı, çoğunlukla küçük şehirlerde esasen doğrudan tüketiciye yönelik az miktarda satışların yapıldığı geleneksel merkezî alışveriş bölgesidir. Şehirlerde ana pazarın dışında belli yerleşim biriminin günlük ihtiyaçlarını karşılayan, bazıları haftada bir iki defa kurulan küçük satış alanına semt pazarı denir. Bazı şehirlerde sur içinde semt pazarına rastlanmazdı; buralarda ana pazarın dış halkaları yerleşim birimlerinin günlük ihtiyaçlarını karşılayıcı bir işlev üstlenirdi. Şehir kapılarının dışında veya çevredeki önemli bir yolun yakınında açılan taşra pazarı kırsal kesim için semt pazarı işlevi gördüğü gibi köylüler / bedevilerle şehirli-leri de buluştururdu. Bunun örnekleri Dırmaşk (Meydân), Bağdat (Hark), Halep (Sûkubenkuse), Kayrevan (Tûnis kapısında), Kandeher (doğu kapısında) ve Şiraz'da (gü-

neybatı kapısında) bulunurdu. Taşra pazarlarında basit hanlar vardı; buralarda araçlar satın aldıkları dayanıklı tarım ürünlerini depolar, şehre inen çiftçiler yük hayvanları ve arabalarını bırakır, bazan da cepler topladıkları hayvanları barındırırdı. Ordu pazarı ise özellikle askerî birliklerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla karargâhların yakınında düzenli şekilde veya sefer güzergâhları üzerinde geçici olarak kurulurdu (meselâ bk. Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, II, 39; Bosworth, s. 119).

Câhiliye Devri Arabistan Pazar ve Panayırları. Kur'an'da Allah ile insanlar arasındaki ilişkilerin sık sık ticarî terminolojiyle ifade edilmesi, İslâm'ın doğuşunda Mekke'de câri olan "pazar" ekonomisinin ve ticaret ağırlıklı hayat tarzının bir yansıması sayılabilir (meselâ bk. el-Bakara 2/16; et-Tevbe 9/111; es-Saf 61/10). Mekke şehri, çevresinde panayırların düzenlendiği önemli bir ticaret merkeziydi. "Kıraç bir vadi" olan Mekke'nin (İbrâhîm 14/37) ekonomisi o derece dışa bağımlıydı ki ticaret kervanları şehir pazarına indiği zaman törenlerle karşılanırdı (Müslim, "Cum'a", 36-38). Câhiliye döneminde Kureyş kabilesi Kur'an'da atıfta bulunduğu üzere (Kureyş 106/1-4) yazın Suriye'ye, kışın Yemen'e düzenlenen ticaret seferlerinin güzergâhı üzerindeki kabilelerin yanı sıra Sâsânî ve Bizans imparatorlukları ile ticarî anlaşmalar (İlâf) yapmıştı. Bunun da katkısıyla Arabistan yarımadasında özellikle hac mevsiminde panayırılar peşpeşe kuruluyordu. Buralarda ticarî, toplumsal ve kültürel etkinlikler gerçekleştirilir, mallar takas edilir, hisimlikler kurulur, anlaşmalar yapılır, ihtilâflar çözüme kavuşturulurdu. Panayır yerleri olarak genellikle yolların kesiştiği tarafsız bölgelerdeki uzun görüş mesafesine sahip alanlar seçilirdi. Bütün düşmanlıkların askıya alındığı haram aylar uygulaması kan davalarının ticareti kösteklememesi ve panayırılara rağbetin artması bakımından özel bir önem taşımaktaydı (bk. HARAM AYLAR). Doğu panayır hattı Necran'dan Uman'a, oradan Basra körfezinin batı sahilinden geçerek Irak'a kadar uzanır ve Şam'ın (Suriye) kırsal kesiminde son bulurdu. Batı hattı Yemen'den başlayıp Hicaz üzerinden Şam'a ulaşırdı. Yarımadadaki transit ticaret zamanla Yemenliler'den Hicazlılar'a geçti. Panayırılardan en meşhuru, neredeyse bütün Arap kabilelerinin katıldığı ve uzak mesafelerden çeşitli malların getirildiği Ukâz'dı. Arabistan'da hac mevsimindeki dışında da panayırılar kurulurdu. Mekke'nin içinde ise Hazvere pazarı gibi bazı pazarlar mevcuttu. Mevsimlik panayırılar

İslâm devletinin hâkimiyeti altında önemini yitirip birer birer ortadan kalkmıştır. Zira Mezopotamya'nın fethiyle birlikte doğu ile doğrudan bağlantı kurulduğu ve yarımada sınırlarının dışına taşan İslâm ülkesinde iç güvenlik sağlandığı için bunlara ihtiyaç kalmamıştır. Câhiliye döneminde Medine'deki pazarlar şehrin batı tarafında güneyden kuzeye doğru sırasıyla Asabe'deki Sefâsif, Abdullah b. Übeyy'in kalesinin bulunduğu Müzâhim, Buthân vadisi köprüsü civarındaki Kaynukâ' ve Zübâle semtlerinde oluşturulurdu. Müzâhim pazarı Abdullah b. Übeyy'in, Kaynukâ' ve Zübâle pazarları ise yahudilerin hâkimiyeti altındaydı. Yahudi kabilesi Benî Kaynukâ'nın Medine'nin geneline hitap eden pazarı cuma günü kurulurdu.

Medine Pazarı. Mevcut Medine pazarlarının hâkimi olan müşrik ve yahudi tüccarları faaliyetlerini ya kendi dinlerine ya da Câhiliye âdetlerine göre yürütüyordu. İslâm'ın yasakladığı işlemlerin yapıldığı bu ortamlarda müslümanların kendi pazar hükümlerini uygulaması ve karşılıklı güven ortamını sağlaması mümkün değildi. Ayrıca şehirde gayri müslimlerle yapılan ticaret daha çok onların lehineydi. İslâmî esasların uygulandığı bir pazar kurmak isteyen Hz. Peygamber, Nebî ve Benî Kaynukâ' pazarı gibi yerleri dolaşmış ve bunların müslümanlara uygun olmadığını belirtmiştir. Benî Kaynukâ' pazarının yakınındaki Bakî ez-Zübeyr'de bir çadır kurup burayı pazar yeri olarak seçen Resûlullah'ın teşebbüsünü yahudilerin ileri gelenlerinden Kâ'b b. Eşref çadırın iplerini kesmek sûretile sabotaj etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber Benî Sâide bölgesindeki bir alanı tahsis etmiştir. Bu pazar Mescid-i Nebevî'nin yakınında Buthân vadisinde, Medine'nin giriş çıkış yolları üzerinde ve şehrin tamamına hizmet verebilecek bir konumda bulunuyordu. Resûlullah yeni pazar için bazı kurallar koymuştu: Pazar vergisi alınmayacak ve sabit yerler edinilmeyecekti. Câhiliye pazarlarının çoğunda bir çeşit pazar vergisi toplanıyordu. Yeni pazarda vergi alınmaması ilkesi muhtemelen, Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarına giderek halkı İslâm'a çağıran Resûl-i Ekrem'in (*el-Müsned*, III, 322, 339, 492) Ukâz'da gözlemlediği vergi muafiyeti uygulamasını benimsediğini göstermektedir. Vergi muafiyetinin Hulefâ-yi Râşidîn devrinde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kolaylık sağlaması sebebiyle diğer vergiler pazar yerinde toplanırdı; nitekim Hz. Ömer ve Osman uşûru Medine pazarında tahsil ettirirdi. Bazı kaynaklara

göre İslâm tarihinde pazar vergisi ilk defa Ziyâd b. Ebîh'in Basra valiliği sırasında uygulanmıştır (İbn Ebû Şeybe, IV, 488; VII, 248).

Pazar yerlerinin sahiplenilmemesi kuralı, adaletin gözetilmesi yanında sabah erkenden tezgâh kurulmasına izin vermek suretiyle tembellik göstermeden işe başlanmasını özendirerek, böylece piyasaya canlılık kazandırmak gibi gayelere mâtuf olsa gerektir. Hz. Peygamber bu yasağın ihlâline yönelik bazı girişimleri önleyerek imtiyazlı bir sınıfın türemesini engellemiştir. Sonraki dönemlerde sabit yerler edinmeme kuralını ihlâl teşebbüsleri olmuşsa da Hulefâ-yi Râşidîn bunlara karşı aynı kararlı tutumu sergilemiştir (bazı uygulamaları için bk. Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim*, s. 196). İslâm hukukçularına göre umurun pazar yerlerinden yararlanma hakkı ibâha niteliğinde olup kamu hukukuyla ilgilidir. Satıcıların bunlar üzerindeki hakları milk-i intifâ kapsaması girer. Umumi yollar, meydanlar, pazar yerleri gibi herkesin yararlandığı kamu mekânları devletin tasarrufu ve denetimi altındadır (bk. İKTÂ; MAL). Açık pazarlarda mallarını gününbirlik sergileyenlerden ücret alınmayacağı kanaati hâkimdir (Belâzûrî, s. 448; Kudâme b. Ca'fer, s. 208; Mâverî, s. 246; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, s. 226). Ebû Yûsuf, pazar sokaklarında inşa edilen ruhsatsız dükkân ve binaların yıktırılması veya kiraya tâbi tutulmasını devlet başkanının takdirine bırakmaktadır. Kamuya ait haraç arazisi üzerinde özel sektör tarafından inşa edilecek ruhsatlı dükkân ve binalardan bir kira alınabileceğini söylemekte, ancak bunun işletmecilerin ödeme gücünü aşmamasını önermektedir.

Asr-ı saâdet'teki pazarlarda gıda ürünleri, hayvanlar, köleler ve diğer mallar için ayrı yerler tahsis edilmiştir. Bu düzenlemede intizamın yanı sıra sağlık kurallarının gözetilmiş olması muhtemeldir. Hisbeyle ilgili kitaplarda her meslek zümresi için müstakil pazarlar ayrılması önerilir. Ayrıca ürünlerinin hazırlanmasında ateşten yararlanan fırıncı, lokantacı ve demirci gibi esnafın kolay tutuşan malların satıcılarından belli bir uzaklıkta konuşlanması tavsiye edilir. Pazar yerlerinin topografik düzenine, özellikle de aynı tür malları üreten / satan dükkânların müstakil bölümlerde toplanmasına ilişkin görüşler erken dönem müslüman şehir planlamacılığı ilkelerini yansıtmaktadır. Hisbe yazarları dükkân sahiplerinin pazar sokaklarını işgal etmelerinin, kirletmelerinin, gelip geçenlere zarar verecek atıklar aktırmalarının yasaklan-

ması yönünde uyarılarda bulunmaktadır (meselâ bk. Celâleddin eş-Şeyzerî, s. 14; İbn Bessâm el-Muhtesib, s. 328).

Pazardaki işlemlerin toplumsal açıdan uyumlu, dinî kurallara ve örf'e uygun biçimde yapılması gerekir. Âdil bir piyasa oluşturmayı amaçlayan Resûl-i Ekrem münâbeze, mülâmese, tasriye, neceş gibi bilinmezlik veya hile içeren Câhiliye akid türlerini, faizli muameleleri, karaborsacılığı, şehirlinin köylü adına simsarlığını, taşralı üreticilerin pazarlara ulaşmadan karşılanarak ellerindeki malların ucuza kapatılmasını açıklık ve rıza ilkesiyle bağdaşmadığı, haksız kazanca veya taraflar arasında çekişmeye yol açtığı için yasaklamıştır. Medine pazarında kadınların başta parfümeri olmak üzere çeşitli ürünler sattıkları ve Resûlullah'ın pazarların denetimi için tayin ettiği muhtesibler arasında yer aldıkları bilinmektedir.

Arabistan Yarımadasındaki Diğer Pazarlar. Mekke ve Medine, müslümanlar nazarındaki kutsallıkları yanında ticaret yollarının üzerinde bulunmaları, çevredeki bedevîlerin ve küçük yerleşim birimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaları gibi sebeplerle hac mevsiminde işice hareketlenen canlı pazarlara sahipti. Bunların düzenini ve sundukları ürünlerin çeşitliliğini özellikle haclıların ihtiyaçları belirlerdi. III. (IX.) yüzyılda Mekke pazarlarının en önemlilerinden biri Safâ ile Merve arasındaki alana paralel biçimde güney-kuzey istikametinde uzanırdı. Ramazan bayramında burada çadırlar kurulur, dükkânlar geceleri aydınlatılır ve sabaha kadar eğlenilirdi. Meyvecilik ve dericiliğiyle ünlü Tâif şehrinin pazarları başta Mekke olmak üzere civardaki şehirlerin ihtiyaçlarını karşılardı. Mekke güzergâhındaki Cidde pazarları özellikle hac mevsiminde çok canlıydı. Yarımadanın batı sahilinin antreposu durumundaki Câr Limanı'ndakiler de benzer özelliklere sahipti. Bir yerin başşehir olması pazarlarının gelişmesinde önemli rol oynardı. Nitekim Zebîd, III. (IX.) yüzyılın başlarında Yemen Ziyâdî Emirliği'nin merkezi olunca pazarları gelişmişti. Şehirde kumaş pazarı gibi dâimî pazarlar yanında Va'd gibi sadece cuma günleri kurulan ve özellikle çevre köylere, vahalara hizmet verenleri de vardı. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Yemâme bölgesinde Ühaydır hânedanının merkezi konumuna gelen Hadrame şehrinin pazarı da meşhurdur. San'a, Ya'fur'ların merkezi olunca Yemen'den ve bölge dışından getirilen çeşitli malların satıldığı canlı pazarlarıyla şöhrete kavuştu. Hanlarını yanı sıra dokumacılık ve bağlı zanaatların icra edil-

diği pek çok iş yeri bulunuyordu. Sa'de, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Ressîler'in başşehir haline geldiğinde gelişmeye başlayan pazarları Yemen'dekilerin önemlileri arasına girdi. Kara ve deniz ticaret yolları üzerindeki konumları bazı şehirlerin pazarlarına rağbeti önemli ölçüde arttırıyordu. Meselâ III. (IX.) yüzyılda Basra körfezindeki stratejik önemi sebebiyle ticaret gemilerinin uğradığı, birçok malın satıldığı Suhâr ve Maskat'ın (Uman) pazarları büyük gelişme gösterdi. Doğu Afrika ile Hint ve Çin arasındaki deniz ticaretinin ana üssü konumundaki Aden'dekiler ise bunların hepsinden daha canlı ve zengindi. Bir bölgedeki doğal kaynaklar da civardaki pazarları hareketlendirirdi. Meselâ Basra körfezinin doğu yakasındaki Ukayr, Katîf, Dârîn, Üvâl ve Kâzime'nin pazarları özellikle inci avcılığı ile bağlantıları sebebiyle canlılık kazanmıştı. Hac güzergâhları üzerindeki bazı yerleşim birimlerinde hac ve umre kabilelerinin ihtiyaçlarının karşılandığı pazarlar kurulurdu. Nibâc, Karyeteyn, Sa'lebiye, Dariye, Teymâ, Vâdilkurâ ve Feyd bunlardan bazılarıdır. Hemdânî, hac yolundaki konaklama yerlerinin en önemlilerinden olan Felec pazarında 260 kuyu ve 400 dükkânın varlığını kaydetmekte ve Tihâme pazarlarının en büyüklerinden olup haftada bir kurulan Cüreyb'de yaklaşık 10.000 kişinin toplandığını tahmin etmektedir (*Şifâtü Cezîretî'l-'Arab*, s. 114, 305-306; ayrıca bk. Nâsır-ı Hüsrev, s. 141). III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Arabistan pazarları genellikle şehrin merkezinde cuma camisinin çevresinde veya önemli mahallelerinde kurulurdu. Bazı Yemâme pazarları özel bir surla korunurdu. Felec pazarı 30 arşın yüksekliğinde bir sur ve hendekle çevrili olup demir kapıları vardı. Şehir dışındaki Feyd pazarı da surla çevriliydi. Yemâme'de ayrıca su başlarında özellikle bedevîlere hitap eden yerel pazarlar kurulurdu.

Yeni Oluşturulan Garnizon Şehirlerinin ve Başşehirlerin Pazarları. Hz. Ömer devrinde Irak ve Mısır'ın fethinden sonra yeni kurulacak Basra, Kûfe ve Fustat gibi garnizon şehirleri için seçilen bölgelerin merkezinde cami ve genellikle pazara mahsus bir yer belirlendikten sonra çevresi parselenerek yapılaşmaya açılmıştı. Ortadaki alanı etrafı da hendekle çevrilmişti. Bu şehirlerden Basra, Utbe b. Gazvân tarafından askerî üs olarak kurulduğunda önce cami yeri belirlenmiş, ancak bir pazar alanı tahsis edilmemişti. Daha sonra Muâviye'nin Basra valisi Abdullah b. Âmir, Ümmü Abdullah Kanalı'nın kenarındaki bazı evleri satın alıp yıktırarak yeni bir pazar yeri açtı-

rmıştı; burası daha sonra onun adıyla (Sûku Abdillâh) anıldı. Halefi Ziyâd b. Ebîh halkı sabit pazar kurmaya özendirilmiş, iş adamlarına da dükkânlarının cephesini kafeslerle kapatmalarını emretmişti. Zamanla yerleşim alanı içinde kalan Abdullah'ın pazarı artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamayınca Vali Bilâl b. Ebû Bürde tarafından kazdırılan Nehrübîlâ Kanalı'nın kenarına taşındı. Onun döneminde diğer pazarlar da şehrin daha uygun bölgelerine nakledildi ve bir ticaret merkezi olarak Basra'nın önemine katkıda bulundu. Basra'nın ilk pazarlarının çoğu çevresi işaretilenmiş açık alanlar üzerinde açılmış olup kalıcı dükkânlar III. (IX.) yüzyıla doğru ortaya çıkmıştı. I-II. (VII-VIII.) yüzyıllar boyunca özel malların satıldığı Basra pazarları müstakil bir alan veya yol üzerinde kurulmuştu; sepiciler pazarı, deve pazarı, saman pazarı, kilitçiler pazarı gibi. Basra'nın 3 mil batısındaki kervan durağı Mirbed'de yer alan büyük panayırda şehirli ve bedevîler hayvan alım satımı için toplanır, yarışma yapan şairleri ve güncel meseleler üzerinde konuşan hatipleri dinlerdi. Bu pazar IV. (X.) yüzyılın sonlarına doğru gerilemeye başlamıştır. III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Ma'kil ve İbn Ömer kanallarının birleştiği yerde züccaciye, tarak, kumaş, un, balık, meyve ve sebze gibi ürünlerin satıldığı büyük pazar kurulmuştu; burada marangoz ve terzilerin de dükkânları vardı. Feyl Kanalı boyunca uzanan yerleşim biriminde sahil pazarından başka un, pirinç, hurma, et, sirke gibi malların satıldığı erzak pazarı da bulunurdu. Ayrıca sarraflar, kuyumcular ve köle tâcirleri için de müstakil pazarlar vardı. Basra'nın yabancılarla ticareti tarihî Übüle Limanı aracılığıyla yapılırdı. Burası Ziyâd b. Ebîh tarafından kazdırılan bir kanalla garnizon şehrine bağlanmıştı. 443 (1051) yılında Übüle'de mâmur pazarların ve kervansarayların olduğu bildirilmektedir. Übüle-Basra Kanalı'nda iki şehir arasında mal taşıyan pek çok sandal vardı.

Basra'dan kısa bir süre sonra kurulan Kûfe daha planlı bir şehirdi. Kûfe'de Hz. Ömer'in emriyle kasır ve caminin yanında Künâse adı verilen alan pazar yeri olarak ayrılmıştı. Burası ticaretin yanı sıra ilmî tartışmaların yapıldığı, şiir ve müzik faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kültür merkezi durumundaydı. Kûfe'yi başşehir edinen Hz. Ali'nin, "Müslümanların pazar yeri musallâları gibidir, erken gelen tuttuğu yerde o gün ayrılıncaya kadar hak sahibidir" dediği rivayet edilmektedir. Aynı yaklaşımı Vali Mugire b. Şu'be de benimsemiştir, ancak halefi Ziyâd b. Ebîh pazarcılarının tuttukları

yerlerde kalmalarına izin vermiştir (Belâ-zürî, s. 299-300). Süyûtî'nin bir rivayetinden Hz. Ali devrinde Kûfe pazarında kapıları kilitlenebilen dükkânların varlığı anlaşılmaktadır (*Târihu'l-hulefâ*, s. 204). Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Kûfe'de yeni pazarlar kurdurdu; hasır gölgelikli yapıları yerine iki sıra kemerli dükkânlar yaptırılarak tâcirlere kiraya verildi ve geliri orduya tahsis edildi. Bu, daha sonra kurulan Bağdat ve Kayrevan gibi şehirlerin pazarlarına örnek oldu. Bir rivayete göre esnaf ve zanaatkarlar Kûfe Camii'nin yanındaki açık alanda iş yaparlardı. Massignon'a göre III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Kûfe pazarında verrâklar ulucaminin kible tarafında bulunuyor, yanbaşındaki diğer zanaatkarlar arasında hurmacılar, sabuncular, bakkallar yer alıyordu. Bunlara halıcılar, kumaşçılar, çırpıcılar, kasaplar, zahireciler, kavutçular ve tüccarla onlara komşu sarraf ve kuyumcular da eklenebilir (*Opera Minora*, III, 50-51). Abbâsîler devrinde epey bir süre bu canlılığını devam ettiren Kûfe pazarları zamanla geriledi. Makdisî şehrin dışındaki Künâse mahallesini harap durumda gördüğünü belirtir (*Ahşenü't-tekâsim*, s. 117). İbn Battûta, ziyaret ettiği Kûfe'nin Musul ve Bağdat ile Mekke arasında bir kervan konaklama yeri konumuna düştüğünü, bedvî saldırıları sebebiyle ticaret merkezinin yıkıldığını kaydeder (*er-Rihle*, I, 238).

Amr b. Âs, Fustat'ta ulucaminin (Amr b. Âs Câmii) yakınında Hz. Ömer adına bir arazi tahsis etmişti; ancak halife Mısır'da toprağının bulunmasını hoş karşılamayıp orasının pazar yeri olarak kullanılmasını istedi. Bunun üzerine Dârûlbirke adıyla anılan bu yer köle pazarı haline getirildi. Amr b. Âs, Nil'in doğu yakasında ulucaminin civarında başka pazarlar da açtırdı. Emevî Halifesi I. Mervân, Fustat'ta üzeri kapalı bir pazar inşa ettirdi. Emevîler döneminde Amr b. Âs Camii'nin kuzeyinde Verdân ve Berberî pazarı, batısında Hemmâm pazarı kuruldu.

Hız. Ömer, Kudüs'ün fethinin ardından şehrin en yukarısındaki kumaş pazarında ve batısında bulunan dükkânlar dizisinin hıristiyanlara ait olduğunu öğrenince bunların arasındaki kurşun kubbeli büyük pazarın da müslümanlara tahsisini istemişti. Bu pazarlar Mescid-i Aksâ'nın Halîl Kapısı civarındaki üç Roma pazarı olmalıdır. Dımaşk'ın fethinden sonra Roma dönemine ait ana cadde pazar olarak varlığını korumuş, diğer pazarlar Bağdat örnek alınarak tasarlanmıştır.

Haccâc tarafından kurulan Vâsıt'ın pazarları güzel planlanmış ve ihtimamla düzenlenmişti; her mesleğe müstakil yerler tahsis edilmiş, farklı zanaat ve ticaret erbabı birbirinden ayrılmıştı. Her tüccar zümresinin kendi sarrafı vardı. Pazar iki geniş bölümden oluşuyordu. Sağ taraftan Derbülharrâzîn'e kadarki bölümde zahireciler, kumaşçılar, sarraflar ve attarlar, kible istikametinden çarıkçılar sokağına doğru bakkallar ve manavlar yerleşmişti. Çarıkçılar, gündelikçi amele ve zanaatkarlar Dicle kıyasına doğru pazarın sol tarafında toplanmıştı. Tüccardan bir çeşit vergi veya kira alınıyordu. İyâs b. Muâviye, Vâsıt pazarına muhtesib tayin edilmişti.

Bağdat'ın kurulduğu yerde fetihten önce Bâdüreyâ adlı bir köy vardı. Medâin'e bir günlük mesafede olup Sâsânîler'in himayesinde her yılbaşında açılan panayırına Medâin ve Sevâd bölgelerinden gelen tüccarların Irak'tan toplanan haraç malları kadar ürün getirdiği bu köye Çinli tüccarların bile uğradığı rivayet edilir (İbnü'l-Fakih, s. 27). Başşehir olmadan önce de burada aylık panayırlar kurulurdu. Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından inşa ettirilen Bağdat'ta önceleri "yuvarlak şehir" (el-medînetü'l-müdevvere) iç alanında yer alan bazı pazarlar, en dıştaki büyük surun dört taçkapısından iç sura doğru uzanan sıra kemerli geçitlere kaydırıldı. 157 (773) yılında Muhtesib Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdullah'ın Şîa ile iş birliği yaparak bir isyan başlatması üzerine pazarlar sıra kemerli geçitlerden yuvarlak şehrin dışına çıkarılarak Câhiliye devrinden beri bir ticaret merkezi olan Kerh'e, Kûfe ve Basra kapıları arasında Serât'tan İsâ Kanalı'na doğru yayılan alana taşındı. Oradaki düzenleme, benzer malların aynı cadde ve sokak üzerinde sıralanmış dükkânlarda satılması ilkesinden hareketle yapıldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Kerh'in ana iş merkezinin Dicle'nin batı yakasında kurulmasını emretti, burada inşa ettirdiği dükkânlar tüccarlara kiralandı. Daha sonra pazar alanı dar gelmeye başlayınca kendi imkânlarıyla dükkân yapanlardan daha düşük kira alındı. Mehdi-Billâh da Dicle'nin doğu yakasındaki Rusâfe bölgesinde Huld Sarayı'nın karşısına düşen Bâbüttâk ile Bâbüşşâir'de ve batı yakasındaki Medînetü'l-müdevvere'nin kuzeyinde kalan Harbiye kesiminde yeni pazarlar açtırdı. Derbûlesâkife, Derbûzeyt ve Derbûlâc'da bulunan Sûkudârilbitîh de (meyve hali) Kerh'in içine nakledildi. Onun devrinde buralardaki dükkânlardan kira alındı ve yeni vergiler tahsil edildi. Silâhhânedan sorumlu görevliye nisbetle

Kasruvaddâh adıyla anılan yerde her çeşit malın satıldığı pazarlar bulunurdu; bunlar arasında verrâkların 100'den fazla dükkânı vardı. İbnü'l-Cevzî, kendi zamanında Bağdat'taki büyük verrâklar çarşısını âlim ve şairler meclisi olarak niteler (*Menâkıbü Bağdâd*, s. 26). Ayrıca şehirde, kalabalık nüfusa hizmet veren 600'ü aşkın kavutçu vardı. Bağdat pazarlarındaki tüccar Orta Asya'dan ve Uzakdoğu'dan ithalât yapardı. Teng Hânedanı devrinden Sung Hânedanı devrine kadar geçen sürede Çin'e giden İranlı ve Arap tüccarların sayısı gittikçe arttı. Bu sırada Bağdat'ta ipekli kumaş, porselen, çay ve ham ipek gibi Çin malları için özel pazarlar kuruldu. Doğu Bağdat'taki beş sokağın arasında kalan Sûkuhadayr'da Çin porselenleri satılırdı. Câhiz, Irak pazarlarında satılan ithal ürünlerinin bir listesini vermektedir (*et-Tabaşşur*, s. 25-34). III. (IX.) yüzyılda Bağdat'ın her iki yakasındaki pazarlardan ve Reha'l-bıtrîk adıyla bilinen değirmenlerden toplanan vergiler yıllık 12 milyon dirhemi buluyordu.

Mu'tasım-Billâh'ın inşa ettirdiği Sâmer-râ'da Bağdat pazarları örnek alındı. Saray ve kamu binaları yapıldıktan sonra ulucaminin yeri belirlendi ve onun etrafına pazarlar kuruldu. Mısır, Basra, Kûfe ve diğer bölgelerden çeşitli meslek erbabının iskân edildiği her semte müstakil pazarlar yapıldı; geniş bir hat üzerindeki dükkânlarda imalâthanelerde türlü ürünler satılmaya başlandı. Bağdat, Vâsıt, Basra, Musul gibi şehirlerle Sâmerâ arasında yoğun bir nehir trafiği kuruldu. Sâmerâ'nın kuzeyindeki Dûr semtine bazı zümreler yerleştirilerek mescidler, hamamlar ve her mahalleye küçük pazarlar, kasaplar, zahireciler ve diğer tüketim maddeleri satıcıları için dükkânlar inşa edildi. Mu'tasım-Billâh'ın Türk kumandanı Eşnâs ve kuvvetlerinin yerleşmesi için Batı Sâmerâ'da ikta ettiği Kerh'te de cami ve pazarlar kuruldu. Mütevekkil-Alellah'ın eski Sâmerâ'nın dışında kurdurduğu Hizâm b. Gâlib bölgesinde emniyet merkezi, hapishane, köle pazarı, halka ait evler, esnaf zümrelerini barındıran iki taraflı dükkânlar ve imalâthanelerin bulunduğu pazar caddesi ve cami vardı. Pazarın müstakil bir bölümünde şerbetçi, çorbacı gibi esnaf bulunurdu. Sâmerâ'da toplanan pazar vergileri ve kiralar yıllık 10 milyon dirheme ulaşıyordu.

Arap Dünyası: Genel Değerlendirme. Müslümanlar İslâm yurdunun tamamını kapsayan bir tür ortak pazar kurmuşlardı. Bizans dönemindeki ekonomik durgunluğun ardından müslümanlarca ele geçiri-

len bazı bölgeler canlı bir ticaret alanı haline gelmiştir. Henry Pirenne'nin İslâm fevhilerinden sonra Akdeniz ticaretinin öldüğü yolundaki iddiası yalnız Avrupalılar açısından doğrudur; zira daha İslâm'ın ilk dönemlerinde bazı sahâbiler Akdeniz'de ticarî gemiler işletmeye başlamıştı. Arap dünyasında büyük şehirlerin varlığı, Ortadoğu'nun bir ucundan öbür ucuna uzanan ve kervanlarla birbirine bağlanan pazarlar zincirine dayalıydı. Büyük pazarların iki temel özelliği vardı. Bunlar halkın ihtiyaçlarının karşılanması için getirilen ürünlerin toplandığı yerlerdi ve bölgedeki küçük pazarlar ağının toptan satış merkezleriydi. İslâm pazarları, iç ve dış ticaretin yanı sıra kırsal ve kentsel hizmetlerin organizasyonu ve finansmanına da büyük yatırım ve katkı sağlamıştır. Ayrıca devletin ve iktâ sahiplerinin aynı vergi olarak topladıkları malları sattıkları veya başka ihtiyaç maddeleriyle değiştirdikleri, köylülerin nakdi vergilerini ödemek üzere ihtiyaç fazlası mallarını paraya çevirdikleri yerlerdi. Düzenlerinin, ürünlerinin ve mensuplarının benzerlik taşıması İslâm pazarlarının toplum hayatında oynadığı istikrarlı rolün delilidir. Halkın mübâdele ihtiyacını karşılamak veya bir vakfa gelir sağlamak için bunların etrafında kurulanların dışında bir semtte kendiliğinden ortaya çıkan pazarlar da vardı. Camiyle pazarın şehrin merkezinde ve iç içe yer alması İslâm'da dünya ile âhiretin uyum içinde yürüdüğünü gösterir. Belki de bu yaklaşımın etkisiyle pazarlarda ilim halkaları düzenlenmiştir (meselâ bk. İbn Asâkir, XII, 267). Pazar yerinin yapısal özelliği işlevsel ihtiyaçlara, şehir planlaması ve mimarlık bilgisine, mevcut inşaat malzemesine, iklim şartlarına, bölgenin ürünlerine ve talebe göre şekillenirdi. Pazarların yeni kentsel gelişmelere tepkisi, her birinin şehir ekonomisindeki rolü ve konumuna bağlı olarak ilden ile farklılık gösterirdi.

Pazar müslüman şehir hayatında bireysel işlemlerin, ticaretin ve haberleşmenin odağı olup İslâm şehrinde içtimaî ve ticarî faaliyetler yerleşim birimlerinin mahremiyetinden soyutlanmaya çalışılmıştır. Yeni kurulan şehirlerde hükümet konağı ve ulucamının yer aldığı merkezden sur kapısına doğru uzanan bazı caddelerin tek veya her iki kenarında sıralanmış çeşitli meslek gruplarının benzer nitelikteki dükkânlarından ve imalâthanelerinden oluşan pazarlar önemli işlevler görürdü. Bir cadde, sokak veya hat boyunca uzanan pazarlardan başka şehirde kaysâriyye (bedesten), han (kervansaray), fundûk (saray-han), vekâ-

le, rab' gibi isimlerle anılan tek veya birkaç katlı ticarethaneler bulunurdu. Ticaret yolları üzerindeki menzillerde kurulan -bu grup çoğunlukla ribât özelliği arzeder- han ve kervansaraylar, geniş bir coğrafyaya dağıtılan İslâm şehirleri arasında günümüzdeki dinlenme tesisleri kadar önemli işlevler görürdü. Bunların zamanla etraflarında gelişen yerleşim birimlerinin merkezinde kaldıkları olurdu. Toptan ticaretle uğraşan tüccar genellikle mallarını fundûk (Mağrib, Tunus), han (Türkiye ve Suriye), vekâle (Mısır, Tunus), semsere (Yemen) ve saraylara (İran, Afganistan) indirerek aracılarla ya da perakendecilere satardı.

Pazar bölümleri merkezden çevreye doğru çok defa ekonomik güçlerce belirlenen bir düzene tâbiydi. Şehir içinde pazarların ve pazar bünyesinde dükkânların konumuna göre kıymetlerinin değişmesinde müşteriler önemli rol oynardı. Yoğun müşteriye sahip ana caddelerde ağırlıklı olarak perakendeciler konuşlanır, trafiği daha seyrek olan ara cadde ve sokaklara ise zanaatkarlar yerleşirdi. Dolayısıyla cami, köprü, iskele ve sur kapılarının yakınındaki yerler pazarın revaçta olan kesimleriydi. Toptancılar nisbeten sakin caddelerde ve kalabalıktan uzak hanlarda bulunurdu. Pazarlar ya meslek veya müşteri odaklı olarak düzenlenirdi. Belli meslek erbabının bir yere kümelenmesinde muhtemelen din, ırk ve hemşehriyet bağı da rol oynardı. Meselâ kuyumculuk ve sarraflık genellikle yahudi ve hıristiyanların tekelindeydi. Bilhassa dışarıdan gelen yabancı tüccarların yoğun olduğu pazarlarda sarraflara ihtiyaç artardı. Pazarın camiye en yakın kısmında sahafklar, mücüllitler, attarlar, şekerlemeciler, kandilciler / mumcular, dericiler, terlikçiler, kürkçüler, mücevheratçılar, sarraflar, kuyumcular gibi meslek erbabı toplanmıştı. Kadınlara mahsus malların sunulduğu bölüm de bunların yakınında bulunurdu; burada kadın giyimi, parfümeri ve oyuncaklar satılırdı. Kullandıkları ocaklar dolayısıyla yangınlara yol açabildikleri ve gürültüye sebebiyet verdikleri için bakırcı, demirci, marangoz / doğramacı gibi meslek erbabı şehrin kenar mahallelerine yerleştirilirdi. Kale kapısı civarında ise saraçlar ve silâhçılar konuşlanırdı. Taşradan kolayca ulaşılacak kesimlerde köylü, bedevî, göçer, kervancı kitlesine hitap eden keçe, urgan, kepenek, çadır, koşum takımı, heybe, kap kacak gibi şeylerin satıldığı pazarlar kurulurdu. Kırsal kesimin ürünleri ya şehrin kenar semtlerindeki açık pazarlarda veya -özellikle çabuk bozulan ürünleri- seyyar satıcılarca sokak-

larda satılırdı. Ayrıca çırpıcılar, boyacılar, sepiciler, sepetçiler, çömlekçiler, meyve toptancıları, celepler, kasaplar, barutçular, inşaat malzemecileri gibi çevreyi kirleten veya güvenlik riski taşıyanların yanı sıra geniş sergi alanlarına ya da akarsu kaynaklarına ihtiyaç duyan bazı meslekler şehir dışını mekân tutardı (meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, s. 28).

Belli meslek gruplarına ait dükkân ve imalâthanelerin pazarın bir kısmında kümeleşmesinde birbirlerinin ürün, fiyat, çalışma günü ve saatlerini gözetim altında tutabilme isteğinin de rolü olabilir. Fakat bunlar 1100 yıllarında Kahire'de olduğu gibi karışık bir şekilde de bulunabilirdi. Çeşitli mesleklerle mahsus dükkân ve imalâthanelerin birbirinden ayrılması imar planından, tüccar ve zanaatkarların girişiminden veya mülk sahiplerinin yönlendirmesinden kaynaklanabilirdi. Belli ürünlerin pazarlardaki perakendecileriyle toptancıları genelde sıkı komşuluk içindeydi. Muhtemelen bu yakınlık öncelikle perakendecinin toptancıdan sık sık mal alma zorunluluğundan kaynaklanırdı. Ayrıca pazarda çoğunlukla numuneye bakılarak sipariş yapılmazdı; perakendeci malı gidip bizzat görmek ve mümkünse aldığından hemen hepsini kendisi götürmek isterdi. Aynı şekilde zanaatkarlar da çok defa sadece mâmullerinin perakendecilerine değil ham maddeye ve araç gereç tedarikçilerine de yakın konumda bulunurdu. Mekânsal yakınlık sadece perakendeciye hızlı mal tedariki imkânı vermekle kalmaz, çoğunlukla zanaatkâra ham madde ve avans sunarak imalât sürecinin basamaklarını organize eden toptancıya da avantaj sağlardı. Tamamlayıcı ürünlerin perakendecilerinin birbirine yakınlığı tüketiciye kolaylık getirdiği gibi imalât kesiminin yan sanayii ile yakınlığı da zanaatkarın zaman ve nakliyat maliyetini düşürürdü. Taşra pazarları günün en işlek saatlerinde yüklü hayvanların giriş çıkış yapabileceği, köylü ve şehirliğin toplanacağı genişlikte açık alanlardı. Bunlara Dımaşk'taki pazar pazarı, Bağdat'ta Nehrimuallâ'nın kenarındaki salı pazarı, Musul'daki çarşamba pazarı, Fas ve Merakeş'teki perşembe pazarı örnek gösterilebilir.

Pazarlarda ticaret ve imalât sektörü genellikle öz sermaye ile dönen küçük veya orta ölçekli aile girişimlerinden müteşekkildi; bu sebeple iş bölümü ve uzmanlaşma ileri düzeyde olup dikey entegrasyon nâdirdi. Mudârebe türü ortaklıklar çok yaygın sayılmazdı. Dolayısıyla veresiye / taksitli satışlar öz sermayeyi bağladığı ve batacak

hesap riski doğurduğu için peşine nisbetle yüksek fiyatlandırmayı kaçınılmaz kılar-
dı. Bir çeşit ziraî avansı ifade eden selem
de aynı gerekçeyle gelecek mevsime ait
ürününün düşük fiyattan kapatılmasını ge-
rektirirdi. İmalât sanayii büyük eyalet mer-
kezlerinin pazarlarında vasatın üzerinde bir
önemi haizdi. Bununla birlikte mütevazi bir
geçimlik kazanmaya rıza gösteren zanaat-
kârların işçiliklerini ürettikleri sanat eser-
lerine yansıtılmak için gösterdikleri gayret
Avrupalı imalât yöntemleriyle asla ulaşı-
lamayacak şaheserlerin ortaya çıkmasına
imkân verirdi (Kramers, I, 110).

Günlük temel ihtiyaç maddeleri çoğun-
lukla merkezî pazarlardaki perakendeciler-
de satışa sunulurken veya seyyar satıcılar-
ca müşterilerin ayağına getirilirken daya-
nıklı lüks tüketim malları daha dış halka-
larda arz edilirdi. Dayanaksız tüketim mal-
larının satıldığı açık pazarlar genelde ha-
vanın serinlediği, mesailerin sona erdiği ve
malların kalanının elden çıkarılması için fi-
yatların düşürüldüğü ikindi ile akşam ara-
sında daha da canlanırdı. Kıymetli kumaş
ve pahalı giysilerin satış yerleri genelde pa-
zarın en değerli yerlerinde ana girişin ya-
kınında yoğunlaşırdı. Tekstil satış yerleri
pazarlarda alt gruplara (meselâ kadın ör-
tülere, erkek üst giyimi, örme ürünler) ay-
rılmıştı. Bu sınıflaşmayı lonca uygulaması
da etkilemiş görünmektedir (bk. ESNAF;
LONCA). Muhtemelen yüksek vergilendir-
me, hırsızları celbetme, gösteriler ve ayak-
lanmalar sırasında yağmalanma gibi risk-
leri sebebiyle büyük envantere sahip geniş
dükkânlarla (vitrinlere) pek rastlanmazdı.

Barış yoluyla gerçekleştirilen bazı fetih-
ler sırasında varılan antlaşmalarda gayri
müslimlerin İslâm pazarlarında dinî göste-
ri yapmalarını yasaklayan maddelere rast-
lanmaktadır (meselâ bk. İbn Kayyim el-
Cevziyye, III, 1159). Pazarlarda genellikle
müslümanlar ve gayri müslimler barış ve
uyum içinde iş yapardı, ancak özel şartla-
rın kıskırttığı bazı istisnalar da olabilirdi.
Meselâ XI. (XVII.) yüzyılda Fas'ta yerli tâ-
cirler, İslâmiyet'i kabul etmiş yahudilere
diğer müslümanlardan farklı muamele uy-
gulayarak onları pazarlara sokmamıştı;
Meyyâre'nin *Nasîhatü'l-muğterrîn* adlı
eseri bu ayrımcılığa reddiye olarak yazıl-
mıştır.

Pazarlar iş gücünün arzına da aracılık
ederdi. Nitekim Musul'un sur içi meyda-
nındaki çarşamba pazarında çevre yöre-
lerden gelerek iş arayan tarım işçileri top-
lanırdı. Toptancı, perakendeci, işportacı gibi
satıcılar ve imalâtçılarla bunların yamakla-
rı ve müşteriler dışında kapancı / kantarcı /

kileci, saka, çığirtkan (dellâl, çerçî), simsar,
nakliyecî, hamal gibi hizmet sektörü men-
supları da pazarların ayrılmaz unsurlarıydı.
Özellikle şehir merkezindeki ana paza-
rın dar sokaklarında nakliyat eşekler ve
hamallar vasıtasıyla yapılırdı. Câhiz, Bağ-
dat'ın Kerh Kapısı'nda kiralık eşeklerin bu-
lunduğunu bildirir (*el-Beyân ve't-tebyîn*,
I, 69-70). Nâsir-ı Hüsrev, Fâtımîler devrin-
deki Fustat pazarlarına ulaşımın, sayıları
50.000'i bulduğu söylenen kiralık eşekler-
le yapıldığını ilginç bir bilgi olarak aktarır
(*Sefnâme*, s. 105). Bağdat ve Basra gibi
nehir trafiğine açık şehirlerde kiralık ka-
yıklar vardı.

Pazarlar çeşitli vesilelerle yapılan kutla-
maların da odağını oluştururdu. Meselâ
Fâtımîler devrinde çeşitli münasebetlerle
caddeler / sokaklar ve pazarlardaki bina-
lar kandillerle aydınlatılır, kaysâriyeler süs-
lenirdi, böylece halk geceleri de alışveriş
yapabilirdi. Pazarcılarının özellikle esnaf teş-
kilâtleri aracılığı ile bir toplumsal dayanış-
ma içinde bulunduğu, bu kurumların bün-
yesindeki yardımlaşma sandıklarının zor-
da kalan mensuplarına önemli destekler
sağladığı bilinmektedir. Nitekim bazı İslâm
hukukçuları, kasıtsız cinayet işleyen
pazarının âkilesinin mensubu bulunduğu
pazar ehli olduğuna hükmetmiştir (Min-
hâcî, II, 214).

İran ve Afganistan Pazarları. İran'da uzun
mesafeli ticaret, toptan ve perakende sa-
tışın yanı sıra para işlemlerinin de yapıldığı
alan ve binaların birleşimine "bâzâr"
adı verilirdi. Avlulu küçük yapılar veya et-
rafında perakendeci dükkânlarının sıralan-
dığı üzeri kapalı dehlizlere "tımççe" denir-
di. İran pazarı, içinde meydan, cami, med-
rese, türbe, hamam ve diğer kamu binala-
rının da bulunduğu dükkân, pasaj ve han-
lardan (saray) oluşan bir komplekti. Eski
İran'da her iki tarafında imalâthanelerin
yer aldığı sokaklar vardı. Ancak dükkânlar,
kervansaraylar ve diğer iş yerleriyle kuşa-
tılmış sokaklar kombinasyonu, İslâm me-
deniyetinin müslüman beldeler arasındaki
uzun mesafeli ticaretin yoğunlaştığı 1000
yılına doğru ortaya çıkan bir ürünü gibi gö-
rünmektedir.

Cuma camisi bazan pazarın yanibaşın-
da veya içinde konuşlanırdı; ancak Yezd ve
Kırmanşah'ta (şimdiki Bâhterân) olduğu
gibi bunun istisnalarına da rastlanırdı. İs-
tâhr'in birçok sütununun yer aldığı geniş
meydanını ve Pulvâr nehri üzerindeki köp-
rüyü öven Makdisî, daha önce bir ateş mâ-
bedi olan Suriye üslûbundaki caminin et-
rafında çarşı kurulduğunu söyler (*Ahse-
nü't-tekâsîm*, s. 436). Ticaretin merkezin-

deki çarşı genellikle tuğladan mâmul to-
nozlarla kaplıydı; dış kolları ise ya tama-
men açık ya da ahşap veya sazdan sun-
durumalarla örtülüydü. Pazar sokaklarının
her iki kenarında 2-3 m. genişliğinde tek
katlı perakendeci dükkânları ve imalâtha-
neler sıralanırdı; bunlar aynı meslek er-
babının kümelenildiği arastalardı. Pazarda
konut yoktu; böylece geceleri, tatillerde ve
esnafın protestoları sırasında kapatılabil-
irdi. Küçük şehirlerin pazarları birkaç yüz,
büyüklerinki ise birkaç bin dükkândan olu-
şabilirdi.

Eskiden özellikle uluslararası ticaretin
önem arzettiği büyük şehirlerde geniş iç
avlulu hanlar / saraylar pazarların bir par-
çasıydı. Avlunun etrafında tek veya çift
katlı toptancı odaları bulunurdu; alt katta
daha çok depolar, bazan dükkân ve ima-
lâthaneler de yer alırdı. Çoğunlukla dükkân-
lardan oluşan tımççelerin eşlik ettiği
kervansaray pazarın ana bölümlerine
açılırdı. Mallar kalabalık dar sokak arala-
rından hamallar veya yük hayvanlarıyla ta-
şınırdı. Eskiden kervan ve yolcuların barın-
dığı büyük kervansarayların çoğu şehirle-
rin dışında konuşlanır ve pazarlarla mekân-
sal bağlantısı bulunmazdı. Pazarda özelli-
kle değerli malların satıldığı dükkânları içe-
ren bir kaysâriyye de yer alırdı.

Eski şehrin içindeki pazar yeri muhtelif
yapısal özellikler taşırdı. Şehrîstan ve ribât
olmak üzere iç ve dış kesimlere ayrılan Or-
ta Asya şehirlerinde pazar ve kervansaray-
lar genellikle kapılardan birinde kurulurdu
ve Hîve'deki gibi ana pazar hanına "tım"
adı verilirdi. Buhara gibi diğer bazı örnek-
lerde şehrîstanın başlıca pazarını birbirini
dik kesen iki ana caddenin oluşturduğu
çarşı ile bu dört yol boyunca uzanan dükkân-
lar teşkil ederdi. Herat, Kandeher ve
Taş Kurgan'dakiler gibi bazı Afganistan pa-
zarları da çarşı modeline uygundu. Büyük
kapalı pazarlar genellikle boylu boyunca
tonozlarla örtülüydü. Buhara ve Taş Kur-
gan'da olduğu üzere bazan çarşı görkem-
li bir kubbeye sahip olurdu. Afgan şehirle-
rinin geleneksel ana arterlerini teşkil eden
örtüsüz pazar sokakları komşu Hint şehir-
lerindeki pazar yapılarını andırırdı.

İran'da pazarın yeri bazı durumlarda Or-
ta Asya modeline göre tanzim edilmişti.
VIII. (XIV.) yüzyılda Yezd'de şehir merkezi-
nin etrafına çekilen surun kapılarından bi-
rinin dışında yeni bir pazar kompleksi ge-
leşmeye başlamıştı. Diğer taraftan Tahran,
Tebriz, Şiraz, Kırmanşah, Meşhed vb. bü-
yük şehirlerde görüldüğü gibi birçok İran
pazarı dış surların içinde oluşmuştu. Şi-
raz, Kırmanşah ve Kâşân'da, İsfahan ve

Tahran'ın ticaret merkezlerinde olduğu üzere pazarların çoğu doğrusal bir ana hattın sağına soluna serpiştirilmiş küçük kollar ve hanlar dizisi şeklindeydi. Tebriz'deki gibi diğer pazarlar ise birkaç ana paralel hattan ve onları kesen nisbeten küçük bağlantılardan oluşan dikdörtgenimsi bir yapıdaydı.

Zaman içinde mevcut yapılara yeni kollar ve kervansaraylar eklenerek pazar büyütülürdü. Ayrıca şehir genişleyince de pazarı büyürdü; bunun en güzel örnekleri, Safevî devri İsfahan'ının ve XIII-XIV. (XIX-XX.) yüzyılın başlarındaki Kaçar Tahran'ının pazarlarıdır. Tüccarlar, valiler ve diğer devlet erkânı, gelirleri bir cami veya medreseye vakfedilmek üzere yeni pazarların kurulması için maddî kaynak sağlardı. Bu örneğe uyan Yezd pazarı VIII-IX. (XIV-XV.) yüzyıllarda Muzafferîler ve Timurîler devrinde başlayarak zamanla gelişti. Göz alıcı İran pazarlarından birine sahip İsfahan da bu gelişim sürecinin ikinci örneğidir. XI. (XVII.) yüzyılın başlarında İsfahan'ın I. Şah Abbas tarafından Safevîler'in yeni başşehri yapılmasıyla birlikte pazarı büyüdü. Ayrıca İran şehir ve kasabalarının mahallelerinde küçük semt pazarları (bâzârçe) ortaya çıkmıştır. Günlük ihtiyaç ve hizmetleri sağlayan dört beş dükkândan oluşan bâzârçe özellikle mahallenin ana sokaklarının kesiştiği dört yol ağı civarında konuşlanmıştır. Hamam, cami ve türbelerin eşlik ettiği çoğunlukla üzeri örtülü bu teşekküller komşu yapılardan bir veya birkaçına vakfedilmiştir.

Pazar İran kültür alanı içindeki şehirlerin ticaret merkezi olmasının ötesinde dinî, siyasî ve içtimaî unsurları da içeren çok önemli bir kurum olagelmıştır. İdarî, dinî ve ticarî üç ana işlev İslâm'dan önce ve sonra İran şehrinde iç içe geçmişti. Bununla beraber İran kültür alanındaki şehirlerin özgün tasarımı Batı Asya'daki klasik durumdan kısmen farklıydı. V. (XI.) yüzyıla kadar birçok İran şehrinde pazar yeri şehristanın surlarının dışındaydı. Ancak IV. (X.) yüzyıldan sonra şehrin varoşları da surlarla çevrilmişti. Bu dönemde şehir hayatının merkezi şehristandan pazarın bulunduğu varoşlara kademeli olarak kaymıştır.

Genellikle doğrusal bir plana sahip olan pazar ana şehir kapıları ile bağlantılı caddelelerin kenarında yer alırdı. Cuma camisi, hükümet sarayı (veya kale) ve pazar üçlüsü her şehrin odak noktasını teşkil ederdi. IV. (X.) yüzyıldan beri bu yapıya büyük şehirlerin hemen hepsinde rastlanırdı. Erken dönemin merkezî pazarları genellikle örtüldü, ancak 372 (982) yılı civarında Se-

merkant'ta örtülü bir pazar vardı. İsfahan yakınındaki Yahudiye'de her iki tür de mevcuttu. Bunlar uzunluğu 1 mile kadar olan düz sokaklardı. Pazar merkezinin daha sonraki yapısı tuğla tonozlu arı kovani biçimindeydi. Genellikle pazarın iyi bölümleri kapalı olurdu ve sadece en seçkin kısımlarında kubbe bulunurdu.

Pazarlar Kirman, Kerec, Zerend, Nişâbur, Buhara ve Semerkant'ta en eski örneklerinde olduğu gibi meydanlara bağlanırdı. En çarpıcı örnek ise İsfahan'da yer alan dünyanın en seçkin alışveriş merkezi Nakş-i Cihân'dı (Meydân-ı Şâh). Daha az çekiçi olmakla birlikte bunun benzerlerine Tebriz, Şiraz, Kirmanşah gibi şehirlerde de rastlanırdı. XI. (XVII.) yüzyıl İsfahan'ında olduğu üzere şehir meydanında çoğunlukla her gün veya haftada bir açık pazarlar kurulurdu. Haftalık pazarlar İsfahan ve Culfe'deki Bâzâr-ı Köhne gibi şehrin diğer kesimlerinde de düzenlenirdi. Pazarların bir kısmı çok geniş ve kalabalıktı. Nâsır-ı Hüsrev, 444 (1052) yılında İsfahan'da içinde elli hanın (tîm) bulunduğu bir dokumacılar sokağı ve sarraf pazarlarından birinde 200 sarraf gördüğünü söyler (*Sefernâme*, s. 154). 1047'de (1637) Tebriz pazarında 300 saray ve 15.000 dükkân vardı. Sarayların çokluğu bir kısmının hacıların, yolcu ve kervanların konaklamasına, daha azınlıkta bir kısmının da ticarete mahsus olduğunu göstermektedir.

Afgan sarayı kare veya dikdörtgen iç avlulu, tek kapılı bir kompleksti. Taşra şehir pazarlarında kervansarayın bir bölümü ziyaretçilere konaklama, hayvanlarına ise barınma imkânı sunan saray olarak kullanılırdı. Büyük pazarlardaki saraylar büyük ölçekli ticarethaneler olup dükkân, imalâthane ve ambarlar, nâdiren de toptancılar için iş yeri ve ardiyeler ihtiva ederdi. Bazı durumlarda üst katlar mesken olarak kullanılırdı. Saraylar çoğu zaman belli iş kollarına (mesela Kâbil'de halı, ithal mensucat, eski giysiler ve para işlemlerine) tahsis edilirdi. Saray genelde belli bir kavme veya yöreye mensup meslek erbabınca paylaşılırdı. Özellikle Kuzey Afganistan'da muhtemelen pazar günlerinin yerel önemi dolayısıyla birçok saray vardı.

Pazarda imalât, toptancılık, perakendecilik, sarraflık, seyyar satıcılık, bölgeler ve uluslararası ticaret, geçici ikamet ve kültürel, toplumsal, siyasal, dinî faaliyetler gibi birçok etkinlik yürütülürdü. Üretim pazar ve kervansarayların içinde yoğunlaşmıştı; aynı yerde imalât, toptancılık ve pazarlamacılık birlikte yapılırdı. Aynı iktisadî güçlerce finanse edilen birçok işpor-

tacı da pazarda mal veya hizmet sunardı. Bunlar ya ürünlerini teşhir etmek için etrafta dolaşırlar ya da açık alanda tezgâh kurarlardı. Bir ürünün üretim ve satışı esnaf teşkilâtlarının gevşek denetimi altındaydı. Diğer zümreler gibi esnaf teşkilâtları da iktisadî faaliyetleri denetimleri altında tutan zengin üyeleri ve toptancı tüccar tarafından kontrol edilirdi.

Pazar aynı zamanda şehrin malî merkeziydi. Emlâk ve pahalı sanat ürünleri dışında para sadece ticarete yatırılabilirdi. Dolayısıyla İran hükümdarları ve seçkinler kervansaraylar, dükkânlar inşa ederek ya da satın alarak yahut ticarî ortaklıklar kurarak ticarî girişimlere ciddi yatırımlar yapardı (Bosworth, s. 140; Mez, s. 541; ayrıca bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 266). Seçkinler nüfuzları sayesinde iş çevreleri üzerinde büyük etkiye sahip olan toptancılarla ortaklıklar kurardı; toptancıların bu işlevi hem iktisadî güçlerinden hem de eşrafla siyasî ilişkilerinden kaynaklanırdı. Pazarın iktisadî işlevinin diğer bir yönü de bölgeler ve uluslararası ticaretteki rolüdür. Şehir içinde üretilen malların bazan diğer bölgelere de ihracatı yapılırdı. Toptancılar dış ticaretin organizasyon ve finansmanında merkezî bir rol oynardı. Kaysâriyye ve diğer önemli saraylar bu işlemlerin merkeziydi. Hintli, Türk, Yunan, İtalyan gibi birçok milliyetten yabancı tüccar İran'ın düzenli ziyaretçileri arasındaydı. Pazarların içinde ve etrafında yer alan aşhane ve hamamlar pazarcılarının ihtiyacına karşılırdı. Esnaf teşkilâtlarının çalışmaya saatlerinden sonra toplandıkları kahvehaneleri, spor salonları ve buluşma mekânları vardı. Fakr-ı Acem gibi tarikat mensubu olan pazarcılar edebî kabiliyetlerini sunmak ve faaliyetleri izlemek için bu mekânlarda buluşurdu.

İslâm'ın ilk dönemlerinde bazı taşra pazarları sadece belli günlerde açılırdı. Meselâ Askerimükrem'de (Hûzistan) cuma, Berdea'da (Azerbaycan) pazar günleri kurulan pazarlar vardı. Genelde bölgesel ve kırsal özellik taşıyan panayırılar çoğunlukla kuruldukları ayın ismiyle anılırdı. Tarih boyunca varlıklarını sürdüren bu pazarlar alışveriş için gelen şehirli tüccar için de önem taşırdı. Bunlar birçok yönden şehir pazarlarınıninkine benzer işlevlere sahipti. Zira iktisadî hedeflerinin ötesinde çeşitli kutlamalara ve toplumsal etkinliklere ev sahipliği yapardı. Deyleman'daki Pırrîm'de on beş günde bir kurulan pazara bütün bölgeden topluluklar gelir ve şenlikler düzenleyip eğlenirlerdi. Buralarda köyler arası ihtilâflarda görüşülür ve vergiler top-

lanırdı. Haftalık pazarlar daha çok İran'ın Hazar ovalarında, özellikle de Gılân'ın orta düzlüğünde, Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde veya Afganistan'ın Hindukuş dağlarının kuzey eteklerindeki yoğun nüfuslu yerlerde bulunurdu. Büyük Afgan pazarları haftanın her günü açıkken diğerleri sadece bir iki gün kurulurdu. Kuzey Afganistan'da pazar günü geleneği oldukça güçlüdür; genel uygulama pazarların pazar-tesi ve perşembe olmak üzere haftada iki gün kurulması yönündedir. Güney ve doğu bölgelerinde ise bu gelenek daha az yaygındır.

Pazarlar toplumsal roller de üstlenirdi. Pazarcular arasında evlilik oranı diğer zümrelere nisbetle daha yüksekti. Pazarın toplumsal yönü özellikle esnafın camide kıldığı cemaat namazlarında tezahür ederdi. Günlük ibadetlerin yanı sıra pazarcular haftalık dinî toplantıya da (hey'et-i mezhebî) katılırdı. Vâizlerin dinlendiği bu toplantılara her hafta farklı biri ev sahipliği yapardı. Pazarcular muharrrem şenlikleri için özel meclisler düzenlerdi. Haftalık hey'et-i mezhebî sadece dinî amaçlara hizmet etmekle kalmaz, aynı zamanda iktisadî ve siyasî meselelerin müzakere edildiği ve nikâh merasimlerinin yapıldığı bir cemiyet vazifesi görürdü. Piyasa haberleri, görüşler ve söylentiler, bu kişisel ilişkiler ağı ve aynı bireylerin hafta boyunca çeşitli toplantılara katılması sayesinde yayılırdı (Thaiss, s. 202).

Pazar aynı zamanda dinî ve ticarî bir bütündü; ticaret ve zanaat merkezi olmasının ötesinde camiyle beraber cemaatleşmenin odağı ve geleneksel şehir hayatının sosyokültürel çevresiydi. Şehrin dinî ve siyasî merkezi olan cuma camisi ile pazar daima iç içeydi. Siyasî irade pazar topluluğu harekete geçirilerek ifade edilirdi. Bu ise hükümdarı desteklemekten onun iktidarına muhalefete kadar değişen şekiller alabilirdi. Topluluk bir zaferi veya siyasî olayı kutlamak için pazarı ışıklandırabileceği gibi böyle bir hadiseyi kutlamayı reddedererek muhalefetini sergileyebilirdi. Pazarın tatil edilmesi gibi hükümet karşıtı daha sert eylemler de yapılabilirdi.

Sıkı sıkıya kenetlenmiş bir topluluğa sahip olan pazar tüccarın cemaat hizmetlerinden haber almasını mümkün kılar. Bir kimsenin zekâtını ödemesi, hayır işlerine katkıda bulunması ve ulemâ ile iyi ilişkiler geliştirmesi dindarlık âlâmetleriydi; dolayısıyla onun pazar topluluğu arasında saygınlığını korumasına hizmet ederdi. Ulemâ siyasî gücünü korumak için pazarcuların desteğine muhtaçtı. Ulemânın ünü ve

gücü denetimi altındaki vakıfların büyüklüğü ve değerleriyle pazarculardan ve başkalarından topladığı humusun tutarına bağlıydı. Öte yandan hükümetin keyfi ve baskıcı sultasına mâruz kalan pazarcular ulemânın koruyuculuğuna sığınırdı. Pazarcuların dinî hassasiyeti ve gelenekçiliği, ulemâ ile ilişkileri pazarın fizikî yapısı ve içtimaî özelliği sayesinde güçlenirdi. Bu toplumsal ve ideolojik bağlar pazarcı ve âlimlere hayat tarzları ve âlem tasavvurlarında belli müşterekler kazandırdı. Neticede cami ve medreselerin pazarın malî desteğine bağımlı olması, yüzyıllardır İran şehirlerinin toplumsal hayatının ayrılmaz mekânlarını teşkil eden cami ve pazarın ittifakını besledi. Bu ikili, modern dönem öncesinde İran'da akrabalık bağları dışındaki ana sosyalleşme ağlarının odağındaydı.

Hindistan ve Pakistan. Hindistan'da pazar ve pazar yerleri için sük, çevk / çük / çüke (< Ar. sük), bâzâr, bâzâr hâs, çeklâ / çüklâ, çevrâhe, ketre / kütre, mendî / mendey, deribe, nehâs, hât gibi kelimeler kullanılmaktadır. Genelde çevkler dört yol ağzındaki açık alanlardı. Bâzâr hâs, bâzâr kelân ve çândnî çevk büyük şehirlerin ana caddeleri üzerinde kurulan merkezî açık pazar olup içinde bir veya daha çok çevki barındırırdı. Meselâ Bâbürlü Delhisi'ndeki Çândnî Çevk, Bâzâr-ı Hânım, Çevk-i Sa'dullah Han, Agra'daki Çevk-i Ekberâbâd, Lahor'daki Çevk Bâzâr ve Mânek Çevk bunlardandır. Bâzârlarda her türlü mal genellikle perakende satılırdı. Çevrâhe dört yol ağzı ve dolayısıyla burada kurulan açık pazar anlamında kullanılırdı. Başta tahıl olmak üzere gıda maddelerinin hem toptan hem perakende satıldığı pazarlara genc / günc / günce (< Far. genc) adı verilirdi. Toptan satış yeri olan ketre / kütre satılan mala nisbetle tanınırdı. Tahıl, bakliyat, sebze, meyve, şeker ve tuz gibi ürünlerin şehir dışından getirilip toptan satıldığı yere mendî / mendey denirdi. Özellikle banotu yapraklarının pazarlandığı kısa hat veya caddenin yahut dükkân grubunun ismi deribe olup bunlara pânderibe / deribepân da denirdi. Nehâs veya nekâsta kölelerin yanı sıra fil, at, deve, sığır, davar ve kümes hayvanlarının toptan veya perakende satışı yapılırdı. Ganj nehri gibi kutsal mekânlarda açılan, çeşitli malları toplayan ve ekonomik ilişkiler kurulmasına aracılık eden mevsimlik panayrlara mîlâ / meylâ veya çendey adı verilirdi. Sûret, Huglî, Sâtgâon ve Suvâlî gibi kıyı şehirlerinde sazdan kulübeli de içeren bazı mevsimlik pazarlar gemilerin gelişi ve dönüş tarihleri arasında düzenlenir ve işleri bitince kalıntıları

ateşe verilirdi. Taşrada belli yerlerde haftada bir veya birkaç gün sabah kurulup akşama doğru kaldırılan, bizzat üreticilerce açılan sergilerde çoğunlukla gıda ve giysi, bazan da hayvan satılan açık semt pazarlarına pîte / pitte / pîth / pîthiyâ vb. adlar verilirdi, bunların küçüklerine hattî denirdi.

Hindistan'da müslümanların hâkimiyetiyle birlikte ortaya çıkan şehirleşme daha geniş ufuklu yeni pazarların kurulmasına yol açmıştır. Hint pazarlarındaki canlanmaya coğrafyacı ve gezginler tarafından dikkat çekilmiştir. Meselâ Delhi hâkimiyetinden sonra Mâlvâ'nın önemli şehirlerinden Çanderî'de büyük bir kale, 14.000 ev, 384 pazar yeri, 360 kervansaray ve çok sayıda cami vardı. Bir pazar yerinin özelliğini o yörede yaşayan halkın talebi şekillendirirdi. Büyük şehirlerde eşrafın talepleri pazarda satışa sunulan malların çeşit ve kalitesini belirlerdi. Küçük şehirler ve kasabalar halkın günlük ihtiyaçlarının tedarikine yoğunlaşırdı. Köylülerse ihtiyaçlarını pîte ve mîlâlardan karşılardı. Pazarlar bazan büyüyerek yakın şehirleri birbirine bağlardı; meselâ Agra'da gıda ve diğer ürünlerin satıldığı pazar Fetihpûr Sikri'ye kadar 12 mil boyunca yayılmıştı. Pazarlar genellikle sabah ve ikindi serinliğinde açık olup öğle sıcağında kapanırdı.

Arastaların kesişerek ortada bir çarşı (çehâr-sük) oluşturduğu pazar düzeninin Hindistan'a Lûdîler devrinde getirildiği düşünölmektedir. Sultan İskender Lûdî'nin Agra'da böyle bir çarşı kurdurduğu bilinmektedir. Ekber Şah çarşı merkezli Bâbürlü şehir sistemini yaygınlaştırmıştır. Bâbürlüler'in 1574-1586 yılları arasındaki başşehri Fetihpûr Sikri'deki arasta bunlara örnektir. Bunun batı yönüne dönöldüğünde sağda kalan yakasının, önleri boylu boyunca taraçayla örtöldü dikdörtgen şeklinde 175 dükkândan oluştuğu anlaşılmaktadır. Arasta çarşı oluşturacak şekilde bir başka arasta tarafından kesilirdi. Delhi'deki arastanın benzer özellikler taşıdığı, Lahor'da da kale içinde böyle bir ahşap arastanın bulunduğu bilinmektedir. Bâbürlüler, pazar yerinin etkin bir şekilde kullanımına yönelik bazı düzenlemeler yapmıştır; meselâ inişli çıkışlı yüzey tesviye edilerek daha fazla kullanım alanı ve burada yapılacak törenler için uzak görüş mesafesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Hindistan'da pazar mimarisinde ulaşılan ilginç bir aşama da üç çatallı düzenlemeydi (benzerlerine Afganistan'da da rastlanırdı). Cihangir, Lahor'da üç kolun şehrin farklı yönlerinden aynı noktaya doğru uzandığı

böyle bir pazarın ve onunla bağlantılı bir caminin inşası için 2 milyon rupee tahsis etmişti. Bu pazarın her bir kolundaki 270 dükkândan aylık toplam 2500 rupee kira geliri elde edilirdi. XIX. yüzyılda Agra Hisarının Delhi Kapısı önünde üç çatallı bir pazar vardı. Delhi'deki benzerinde de Mendî-i Gül-fürûşân, Mümtâzengenc ve Gârî-bennân bölümleri bulunurdu.

Delhi şehrinin kapılarında bazılarında belli malların satıldığı pazarlar (meselâ Pâlam Kapısı'nda köle, Bedâûnî Kapısı'nda tahıl gibi) kurulurdu. Bâbürlü Hükümdarı Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ Begüm, 1640 yılında Delhi'de Lahorî Kapısı'nın önünde inşa ettirdiği üç bölümlü pazara Çândnî Çevk adını vermişti. Lahorî Kapısı'ndan Çevk Kûtvalî'ye kadarki Urdû Bâzâr adlı bölüm saray halkının, askerlerin, hizmetçilerin ve çevredeki diğer insanların ihtiyaçlarını karşılardı. Sekizgen biçimli Çevk Kûtvalî'den ayrılan ve Cevherî ya da Eşrefî Bâzâr denen bir başka bölüm batı tarafındaki ikinci bir çevk ile buluşurdu. Yine sekizgen olan bu çevkin ortasında büyük bir havuz vardı. Bu havuzdan itibaren Fetihpûrî Mescidi'ne kadarki bölüme Fetihpûrî Bâzâr adı verilirdi.

Kalenin Ekberâbâdî Kapısı'ndan şehrin aynı adı taşıyan kapısına kadar kuzey-güney doğrultusunda uzanan yaklaşık 1 km. uzunluğunda 888 dükkâna sahip bir başka pazar bulunurdu. 1650'de Nevvâb Ekberâbâdî Begüm tarafından kurulan bu pazarın arasından Bihişt nehrinin bir kolu akardı. Pazarın başında bir cami, onun yanında bir saray ve yolun karşı tarafında bir hamam inşa edildi. Muhammed Şah devrinde Rûşenüddeve kanalın her iki yakasını birer sıra kandille ışıklandırır. Önceleri kurucusuna nisbetle Ekberâbâdî Bâzâr adıyla anılan bu yer daha sonra Feyz Bâzâr diye tanındı. Sâdullah Han kalenin Ekberâbâdî Kapısı'nın hemen dışında Hâs / Hânım Bâzâr ve Çevk Sa'dullah Han adlı iki pazar kurdu. Delhi'deki kayda değer öbür yerler Çûrî Bâzâr, Cevherî Bâzâr ve Raca Bâzâr idi. Mescid-i Ekberî Mahal önündeki cuma pazarı sahaflik, kitâbet, edebiyat ve resim işlerine mahsustu. Ulemâ nâdir kitaplar için burayı sık sık ziyaret ederdi. Delhi pazarlarındaki "kahvehane"ler hararetili fikrî müzakerelere sahne olurdu.

Ekber Şah zamanında şehir planına katılan bir başka öge de kare şeklindeki ketrelerdir. Bunlar diğer bazı İslâm ülkelerindeki hanlara benzer. Nurcihan Begüm'ün, mallarını ketrelerde depolayan tüccara müdahale edilmemesini emreden "nişan"ın-

dan da anlaşılacağı üzere bunlar malların depolandığı veya toptan satışının yapıldığı tek kapılı korunaklı binalardır. Bâbürlüler devrinde kurucularına, çeşitli mesleklerle ve mallara nisbetle anılan birçok ketre vardı. Muhtemelen, Ahmedâbâd'daki ketreparçanın gelişiminde gözlemlendiği üzere ketreler başlangıçta kurucularının hisarları veya mâlikânelerinin içinde ya da kenarında özellikle onların ihtiyaçlarını karşılayan birkaç dükkândan ibaretken genişleyerek büyük pazarlara dönüşmüştür. Ketrelerin ortaya çıkışı Delhi, Lahor, Agra, Sûret, Reşîdâbâd, Benâres gibi şehirlerde toptan alım satımları gerçekleştirmeye yetecek kadar ticarî sermaye ve talebin varlığını göstermektedir.

Mendîler satılan ternel mala, bulunduğu mahalle, kurucusuna ve nâdiren belli bir mesleğe nisbetle anılırdı. Hemen her şehir veya kasabada bir galle mendî bulunurdu; Sûret, Lahor, Kambay ve Şîrpûr'dakiler meşhurdu. Bu ketre ve mendîler nitelikleri ve yapılarındaki bazı değişikliklere rağmen günümüze kadar varlıklarını korumuştur. Afganistan'da da küçük pazarlar çoğunlukla sadece tahıl, meyve ve sebzelere mahsus müstakil mendîlere sahipken büyük pazarlarda et, pirinç, kereste, çıra, meyve gibi ürünlerin satıldığı mendîler vardı.

Zamanla çok yaygınlaşan derîbepânlara hemen her şehirde rastlanmaya başlanmış, bazıları müstakil bir semte dönüşmüş, denetimi ve vergi tahsili için bir kûtvalin idaresine verilmişti. Meselâ Ahmedâbâd'daki derîbepânın yıllık vergi geliri 2850 rupee civarındaydı.

Agra, Patna ve Lahor'daki nehhâsların hanları vardı. Her sabah açılan Agra imâret-i nehhâsında deve, at ve öküz gibi hayvanların yanı sıra çadır ve pamuklu ürünler vb. satılırdı. Lahor'daki nehhâs sırlı çinilerle kaplı süslü kapıları olan bir kamu binasında faaliyet gösterirdi. Fetihpûr Sikri'deki Çevgân Bâğ'ın yakınında da böyle bir nehhâs vardı. Ahmedâbâd'daki nehhâs bir pîth ile birlikte müstakil bir mahal oluştururdu. Delhi'de ise birden fazla nehhâs olduğu anlaşılmaktadır.

Lûdfî Sultanlığı ve Ekber Şah öncesi Bâbürlü devirlerinde pazar anlamında genc kelimesine rastlanmamıştır. Şah Cihan döneminde Agra'daki Tac Mahal'in etrafında kurulan Tac Gence tahılın yanı sıra İngilizler'in aradığı kumaşların satıldığı ana pazarlardan biriydi. Agra ve Delhi gibi bazı şehirler tek bir ürünün satıldığı birden fazla gence sahipti. Şah genc veya genc-i serkârî adıyla anılan "sultan genci" anlamın-

daki ana pazar hâlisaya dahil olup resmî görevliler ya da vergi tahsildarlarınca denetlenirdi. Agra gibi üretken şehirlerin farklı kesimlerinde câgirdârlar tarafından ikinci derecede gencler oluşturulmuştu. Ancak câgirdâr başka bir yere tayin edildiğinde pazarı geriler veya yeni câgirdâra nisbetle anılmaya başlar ya da başka semtete yenisi kurulursa tamamen âtil kalabilirdi. Câgirdârlar gencin denetimi ve vergi tahsili için kendi temsilcilerini görevlendirirdi. Hümâyûn her türlü malın kayıklar üzerinde satıldığı bir cihâz-ı sükî tesis ettirmişti. Bâbürlüler devrinde sarayda mînâ bâzârları kurulurdu. Şölen özelliği taşıyan bu yerlerde eşrafın hanımları tezgâh açar, hükümdar da hanım sultanların eşliğinde buralardan alışveriş yapardı.

Pazarlarda belli bir ücret karşılığı ölçüm yapan kileci veya kantarcılar bulunurdu. Bu iş mukâtaa usulüyle ihale edilirdi. Hemen her pazarda fiyatları iyi bilen dellâl yahut mukim ücret karşılığında malların pazarlanmasına aracılık ederdi. Buna karşılık yıllık kazançlarının bir kısmını hükümete pişkeş olarak öderlerdi. Bunlar kendilerine çalışma izni veren kûtvalî göreve başlarken tarafsızlık senedi, çalıştıkları süre boyunca günlük satış işlemleri, fiyatlar vb.ni içeren yevmiye defterleri sunardı. Tarafsızlık teminatına rağmen bazı büyük tüccarın çıkarını köylü, zanaatkar ve yabancılar aleyhine korudukları yönünde şikâyetlere sıkça rastlanmaktadır. Temizlik işçileri hizmetlerine karşılık pazarıcılardan aldıkları ücretten vergi öderlerdi. Ancak bu vergi Evrengzîb devrinde kaldırılmıştır.

Günümüz ölçüleriyle değerlendirildiğinde İslâm ülkelerinde ne ilkel ne endüstriyel ne de modern piyasa ekonomisinin, bunların hepsinden farklı olarak bir klasik "pazar" ekonomisinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Farklılık işleyiş süreçlerinden ziyade bunları düzenli bir bütüne dönüştüren ilkeler ve yöntemlerdedir. Pazarın özel karakterini ve genel ilgi alanını belirleyen bu ilkeler arasında fayda esaslı dengeler bilgi akışından daha önemsiz görünmektedir. Bunun yanı sıra standart üretimin yokluğu pazarlığı kaçınılmaz kılar. Dolayısıyla pazarlarda sunulan malların kalitesine göre şirketlerden çok bireylerin itibarı artar veya zedelenirdi. İslâm ülkelerinin şehir içinde şehir konumundaki klasik pazarları işgaller, âfetler, modernizasyon, yabancı endüstri ürünlerinin istilâsı, yerli sanayi gelişmesi gibi sebeplerle yavaş yavaş yok olmuş, hâlâ varlığını sürdürebilenler ise daha çok turistlere hediyeelik eşya satan dükkânlar topluluğuna dönüşmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

H. H. Wilson, *A Glossary of Judicial and Revenue Terms*, Islamabad 1985, s. 32, 33, 68, 69, 100, 105, 106, 126, 165, 203, 269, 328, 339, 364, 415; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, IV, 488; VII, 248; *el-Müsne'd*, III, 322, 339, 492; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî – Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1991, III, 65; VI, 151; VII, 50; Câhiz, *et-Tabaşşur* (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb), Beyrut 1414/1994, s. 25-34; a.mlf., *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1395/1975, I, 69-70; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 92, 100, 111, 113, 120, 230; Fâkihî, *Ah'bârü Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1407/1986-87, I, 187-192; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1866, s. 217, 246, 286, 295, 299-300, 448; İbnü'l-Fakih, *Bağdâd: Medinetü's-selâm* (nşr. Sâlih Ahmed el-Âlî), Bağdad-Paris 1977, s. 27, 28-29, 37-38, 59-60; Behşel, *Târîhu Vâsîf* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 39, 84; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 241-242, 244-248, 253-254, 258-264, 311, 330-331; İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 112; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 208; Hemdânî, *Şifâtü Cezîretü'l-'Arab* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Riyad 1397/1977, s. 114, 305-306; *Hüddü'l-'âlem* (Minorsky), s. 113, 136; Makdîsî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 116-123, 138, 413, 434, 436; Mâverdi, *el-Ah'kâmü's-sultânîyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Kahire-Küveyt 1409/1989, s. 246; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ah'kâmü's-sultânîyye* (nşr. M. Hâmîd el-Fikî), Beyrut 1403/1983, s. 212-213, 220, 226; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 25-26, 69, 78-81, 86-88, 93-97, 114-115; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, s. 102-103, 105, 121-123, 127, 141, 154; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), XII, 267; Celâleddin eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (nşr. Seyyid el-Bâz el-Arîfî), Kahire 1365/1946, s. 11-12, 14; İbnü'l-Cevzi, *Menâkıbü Bağdâd* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Bağdad 1342, s. 26, 28; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 77; III, 283-285; IV, 448; V, 98; İbn Bessâm el-Muhtesib, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* (Fî't-Türâsi'l-İktisâdi el-İslâmî içinde), Beyrut 1990, s. 326-328; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ah'kâmü ehliz-zimme* (nşr. Ebû Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Ebû Ahmed Şâkir b. Tefîk el-Ârûfî), Demmâm-Beyrut 1418/1997, III, 1159; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali Muntasır el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 238; Makrîzî, *el-Hıta't*, I, 103; II, 94-107; Minhâcî, *Cevâhirü'l-'ukûd*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), II, 214; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ah'bârî dâri'l-Muştafa*, Kahire 1326, I, 539-544, 548; II, 3, 106, 264; Sü-yûtî, *Târîhu'l-hulefâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1389/1969, s. 204; Pietro della Valle, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, A Noble Roman, into East-India and Arabia Deserta*, London 1665, s. 378; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *el-İstiksâ li-ah'bârî düveli'l-Mağribi'l-aksâ* (nşr. Ca'fer en-Nâsîrî – Muhammed en-Nâsîrî), Dârülbeyzâ 1418/1997, II, 39; III, 35, 48, 79, 109, 110, 127, 157; IV, 90; VII, 118; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), I, 264-270; Guy le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, London 1924, s. 12, 26, 92, 101, 378; a.mlf., *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, tür.yer.; J. H. Kramers, "Oriental Ba-

zaar", *Analecta Orientalia*, Leiden 1954, I, 108-112; D. Potter, "The Bazar Merchant", *Social Forces in the Middle East* (ed. S. N. Fisher), It-haca 1955, s. 99-115; G. E. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, s. 141, 145-148; Saïd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, Dimaşk 1379/1960; A. K. S. Lambton, "The Merchant in Medieval Islam", *A Locust's Leg* (ed. W. B. Henning – E. Yarshater), London 1962, s. 121-130; L. Massignon, *Opera Minora* (nşr. Y. Moubarac), Beirut 1963, III, 35-93; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VII, 365-384; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 111-125; S. M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", *The Islamic City* (ed. A. H. Hourani – S. M. Stern), Oxford 1970, s. 36-47; J. Lassner, "The Caliph's Personal Domain: The City Plan of Baghdad Re-Examined", a.e., s. 103-118; a.mlf., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit 1970, s. 60-62, 78-102, 172-188; G. Thaïss, "The Bazaar as a Case Study of Religion and Social Change", *Iran Faces the Seventies* (ed. E. Yarshater), New York 1971, s. 189-216; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Beirut 1973, s. 119, 140; R. Brunschvig, "Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam", *Etudes d'Islamologie* (ed. Abdel Magid Turki), Paris 1976, s. 113-144; H. Gaube, *Iranian Cities*, New York 1979, tür.yer.; a.mlf., "Sûk", *El²* (İng.), IX, 796; Abdel Aziz Duri, "Governmental Institutions", *The Islamic City* (ed. R. B. Serjeant), Paris 1980, s. 53-55; N. Elisseeff, "Physical Lay-out", a.e., s. 99, 102; P. Chalmeta, "Markets", a.e., s. 104-113; M. E. Bonine, "Shops and Shopkeepers: Dynamics of an Iranian Provincial Bazaar", *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* (ed. M. E. Bonine – N. R. Keddie), Albany 1981, s. 233-258; C. T. Thomson, "Petty Traders in Iran", a.e., s. 259-268; M. Dayal, *Rediscovering Delhi*, New Delhi 1982, s. 28, 42-49; Nûra bint Abdülmelik b. İbrâhim Âli's-Şeyh, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medineti'l-münevere fi şadri'l-İslâm*, Cidde 1403/1983, s. 143-159; F. Bernier, *Travels in the Mogul Empire AD 1656-1668* (trc. A. Constable), New Delhi 1983, s. 245, 249 vd.; M. P. Singh, *Town, Market, Mint and Port in the Mughal Empire: 1556-1707*, New Delhi 1985, s. 18-19, 138-168; Abdülazîz b. İbrâhim el-Ömerî, *el-Huref ve's-şina'ât fi'l-Hicâz fi 'asrî'r-Resûl*, Riyad 1405/1985, s. 141-195; Hichem Djait, *al-Kûfa: Naissance de la Ville Islamique*, Paris 1986, s. 274-280; K. Iizuka, "The Structure of Urban Space in Indo-Muslim Cities", *Historic Cities of Asia* (ed. M. A. J. Beg), Kuala Lumpur 1986, s. 271-304; A. L. Udovitch, "The Constitution of the Traditional Islamic Marketplace: Islamic Law and the Social Context of Exchange", *Patterns of Modernity: Beyond the West* (ed. S. Eisenstadt), New York 1987, II, 150-171; Ca'fer Murtazâ el-Hüseynî el-Âmilî, *es-Sûk fi zil-'d-devleti'l-İslâmîyye*, Lübnan 1408/1988, s. 23-36; Gâzî İnâye, *Zavâbihtü tanzîmi'l-İktisâd fi's-sûki'l-İslâmî*, Beyrut 1412/1992; V. Sehhab, *İlâfû Kureys rihlete's-şita' ve's-şayf*, Beyrut 1992, s. 185-408; Cengiz Kallek, *Haz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992; a.mlf., *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997; Stephen P. Blake, *Shahjahanabad: The Sovereign City in Mughal India, 1639-1739*, New Delhi 1993, s. 36, 42-43, 55-57, 58, 65, 104-121;

W. M. Weiss, *The Bazaar: Markets and Merchants of the Islamic World*, London 1998; Adam Mez, *Onuncu Yüzyülda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı* (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 469, 540-542; B. O'Kane, "The Timurid Bazar and the Origin of the Domed Tim", *Historians in Cairo: Essays in Honor of George Scanlon* (ed. J. Edwards), Cairo 2002, s. 17-28; Saïd el-Kahtânî, *Ticâretü'l-Cezîretü'l-'Arabiyye hilâle'l-ka'mey-ni's-şâliş ve'r-râbi'* li'l-hicre, Riyad 1424, s. 147-211; M. J. Kister, "The Market of the Prophet", *JESHO*, IX (1965), s. 275-276; E. Wirth, "Strukturwandlungen und Entwicklungstendenzen der Stadt", *Erdkunde*, XXII, Bonn 1968, s. 101-128; a.mlf., "Zum Problem des Bazars (sûq, çarşı)", *Isl.*, LI (1974), s. 203-260; LII (1975), s. 6-46; Hamdân Abdülmeccid el-Kübeysî, "Esvâku'l-'Arab kâle'l-İslâm", *al-Mustansiriya Literary Review*, IV, Bağdad 1978-79, s. 81-113; A. J. Najî – Y. N. Ali, "The Suqs of Basrah: Commercial Organization and Activity in a Medieval Islamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309; M. Lecker, "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII/2, Jerusalem 1986, s. 133-147; K. K. Mohammed, "Bazars in Mughal India: An Essay in Architectural Study and Interpretation", *IC*, LXIII/3 (1989), s. 60-76; Magdy Tewfik, "The Architectural Originality of the Arab Traditional Souk", *Ektistics*, LIX/354-355, Cambridge 1992, s. 230-234; Sami A. Hanna, "The Bazaar in the Culture and Civilization of the World of Islam", *Islamic University*, I/2, London 1994, s. 49-68; A. R. Momin, "The Bazar in Islamic Civilization: An Anthropological Perspective", *HI*, XIX/3 (1996), s. 35-42; H. Kinderman, "Sûk", *IA*, XI, 6; Th. Bianquis – P. Guichard, "Sûk", *El²* (İng.), IX, 786-789; P. Guichard, "Sûk", a.e., IX, 789-791; K. A. Nizami, "Sûk", a.e., IX, 800-801; M. A. J. Beg, "Sûk", a.e. *Suppl.*, s. 756-759; Dihhudâ, *Lugâtnâme* (Muîn), III, 3520-3524; Michael E. Bonine, "Bazâr", *Elr.*, IV, 20-25; Willem Floor, "Bazâr", a.e., IV, 26-29; Ahmad Ashraf, "Bazâr", a.e., IV, 30-43; E. F. Gröztbach, "Bazâr", a.e., IV, 44-45; Marcel Bazin, "Bazâr", a.e., IV, 45-51.

 CENGİZ KALLEK

Selçuklu Dönemi. Bağdat pazarlarının Büyük Selçuklular devrinde canlılığını kaybettiği anlaşılmaktadır. 485'teki (1092) yangında Bağdat'ta demirciler çarşısı ile sarraflar çarşısı yanmış ve pek çok kişi ölmüştü. Diğer bir yangında da baharat çarşısı başta olmak üzere Bağdat çarşısının büyük kısmı harap olmuştu (512/1118). Bağdat'ın topografyası hakkında bilgi veren kaynaklarda VI. (XII.) yüzyılda ulucami etrafında büyük çarşıların yanı sıra Sûkulasâkife, Sûkuttayr, Sûkussayârife'den bahsedilir. Aynı yüzyılda İbn Cübeyr, Harbiye çarşısı ve etrafındaki meskûn bölgenin yıkıldığını, tabiplerin, hastalarını Bağdat'ın batısındaki Basra Kapısı yakınlarında Sûkulmâristan'da tedavi ettiklerini belirtir (*er-Rihle*, s. 201).

Irak'ın önemli ticaret merkezlerinden olan Basra'da ise çarşılar Selçuklular za-